

УДК 811.81'367.7

Н. М. Костусяк –
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Волинського національного
університету імені Лесі Українки

ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНІ ОЗНАКИ ГРАМЕМИ ІНДИКАТИВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

*Роботу виконано на кафедрі української мови
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті проаналізовано графему індикативної (реальної) модальності на тлі категорійної структури сучасної української мови, визначено типологічні закономірності її вираження та вказано на специфіку вияву в мовленні.

Ключові слова: категорія модальності, індикативна модальність, висловлення, теперішній, минулий, майбутній час, ствердження, заперечення.

Костусяк Н. М. Функционально-коммуникативные признаки индикативной модальности. В статье проанализировано графему индикативной (реальной) модальности на основе категориальной структуры современного украинского языка, определено типологические закономерности ее выражения и указано на специфику выражения в речи.

Ключевые слова: категория модальности, индикативная модальность, высказывание, настоящее, прошедшее, будущее время, утверждение, отрицание.

Kostusyak N. Functionally-communicative characteristics of the grammar meaning of the indicative modality. In this article the grammar meaning of the indicative modality base upon the categorical structure has been analyzed, the common features of its expressing have been expressed and its usage in speaking has been pointed.

Key words: the category of modality, the indicative modality, indicative modality, expressions, Present, Past, Future tenses, affirmative and negative forms.

Постановка наукової проблеми та її значення. У ряді провідних лінгвістичних студій останнього часу окреслено тенденції глибокого та багатоаспектного аналізу мовних явищ, що передбачає не лише формально-структурний розгляд, а й акцентує увагу на семантичному та прагматичному аспектах. Через те в українському мовознавстві, зорієнтованому на функціонально-комунікативний вияв, не втрачають актуальності ті граматичні праці, концептуальні засади яких побудовані на системному аналізі динаміки синтаксичної, морфологічної та словотвірної структур сучасної української літературної мови. Продуктивність лінгвістичних досліджень такого типу полягає й у тому, що опис граматичної системи української мови здійснюють насамперед з урахуванням її функціонально-категорійного характеру. Усе це дає змогу розглядати мовні одиниці в ракурсі їхнього категорійної специфіки, інформативного спрямування, контекстного оточення. Орієнтація на розгляд мовних елементів як репрезентантів семантичної та прагматичної інформації

дозволяє вирізнити категорійні одиниці, які мають стосунок до комунікативно-синтаксичної структури речення. Особливий інтерес у цьому плані становить міжрівнева комунікативна категорія модальності загалом та грамема індикативної модальності зокрема.

Незважаючи на ряд праць, присвячених указаній проблемі, індикативна модальність потребує поглибленого аналізу та дослідження її вияву в різних синтаксичних структурах. Додаткових аргументів вимагають факти регулярності / нерегулярності певних засобів реалізації цієї грамеми. Усе це засвідчує актуальність нашої студії. **Мета** дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та комплексному аналізі індикативної модальності, визначенні її типологічних характеристик. Відповідно до поставленої мети визначено такі завдання: 1) охарактеризувати морфологічні засоби вираження індикативної модальності, з'ясувати її стосунок до категорії часу; 2) вказавши на неоднорідне семантичне спрямування часових граем, диференціювати дві значеннєві зони – центральну (теперішній і минулий час) та периферійну (майбутній час); 3) з урахуванням функціонально-комунікативних особливостей проаналізувати синтаксичні одиниці індикативної модальності на тлі семантики ствердження та заперечення; 4) розглянути структурні особливості стверджувальних та заперечних конструкцій.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У сучасній українській мові структури з реальною (індикативною) модальністю становлять найпоширеніший комунікативний тип. Предикатний компонент вказаних речень повідомляє про дію, процес, стан, які реально існують або колись відбудуться. Морфологічним репрезентантом предиката в аналізованих конструкціях зазвичай виступають дієслова у формах теперішнього, минулого або майбутнього часу, наприклад: ***Ринуть** сніг під ногами перехожих* (В. Слапчук); *Одного разу ми зібralися біля млина на леваді* (В. Скуратівський); ***Озветься** луна з-за гірського висо'ччя...* (П. Мах). Отже, формальне вираження грамеми реальності пов'язуємо насамперед з морфологічною категорією часу. Варто наголосити, що вершинну роль відіграють теперішній та минулий час, оскільки позначене ними протікання дій, процесів і станів найбільшою мірою відображає стосунок до реального світу. Майбутній час бере участь в реалізації реально-ірреальної ознаки, передаючи дії та стани, які тільки мислить мовець¹. Адекватне тлумачення семантики цієї часової грамеми можливе за умови врахування активної ролі адресанта у процесі комунікації. Адже саме він „висловлює свою впевненість щодо

¹ М. В. Мірченко, вирізняючи три грамеми категорії модальності – реальність, потенційність та ірреальність, наголошує, що майбутній час виступає морфологічним репрезентантом не реальності, а потенційності. Остання, на думку дослідника, “позначає майбутні явища, які з погляду мовця вважаються реальними, а насправді тільки очікувані, потенційні” [10, 311].

реальності дій, процесів і станів, які відбудуться після моменту мовлення, бо вони поза мовцем не є реальними” [3, 250]. Дія, виражена майбутнім часом, з погляду мовця може бути реальна, але не результативна (за умови репрезентації дієсловом недоконаного виду) або реальна та результативна (семантику результативності містить доконаний вид). Пор.: ...*Стоять вельможні. Діло затяжне. Здається, так **стоятимуть** довіку* (Л. Костенко) і ***Зберемо** ще більшу силу, **погромимо** половців і **заженемо** Кончака за Дон, аж в Обези, як колись Володимир Мономах загнав його батька Атрака...* (В. Малик). У сучасній українській мові майбутній час найпоказовіший щодо міжкатегорійних зв'язків. На думку А. П. Загнітка, „формою майбутнього часу відбиваються прогнозовані дії. В складниках її змісту поєднуються два моменти: об'єктивний (віднесеність дії до періоду після моменту мовлення) і суб'єктивний (інтерпретація й оцінка мовцем запланованої дії)” [5, 235]. На особливу увагу заслуговує тлумачення статусу майбутнього часу, запропоноване Є. Куриловичем. З урахуванням того, що ця грамема вказує на можливість, імовірність тощо, лінгвіст розглядає її в межах категорії способу [7, 143]. І. Р. Вихованець виділив у граматичному значенні майбутнього часу сему реальності, за якою ця грамема належить до категорії часу, і сему ірреальності, відповідно до якої вона входить до категорії способу, і витлумачив майбутній час як з'єднувальну ланку між категорією часу й категорією способу [1, 95].

Отже, семантично неоднорідне спрямування грамеми категорії часу дає змогу виділити дві значеннєві зони – центральну (теперішній і минулий час) та периферійну (майбутній час).

Відображаючи об'єктивну дійсність, речення реальної модальності можуть передавати стверджувальну з погляду мовця інформацію про події, процеси чи стани або заперечувати її. З урахуванням значення та функціонально-комунікативної сутності їх поділяють на стверджувальні й заперечні. Вирізняючи вказані типи структур, І. Р. Вихованець пропонує кваліфікувати їх як такі, що „перебувають на перетині значень об'єктивної та суб'єктивної модальності, якоюсь мірою доповнюючи їх, але не збігаючись із ними” [2, 118]. У сучасній українській мові стверджувальні та заперечні утворення реалізують форми членованих речень та нечленованих синтаксичних одиниць. Вираження у стверджувальній або заперечній формі реальності насамперед пов'язують із двоскладними та односкладними синтаксичними побудовами. Семантику ствердження тих фактів дійсності, що лежать в основі загального змісту речення, репрезентують двоскладні структури з простим дієслівним присудком, складеними дієслівним та іменним присудками, ускладненим та подвійним присудками. Наприклад: ***Дивиться** місяць в розквітле вікно...* (В. Сосюра); *...і в мені **почав народжуватися** дивовижний страх перед самим собою* (Р. Іваничук); ***Не був** він на кучері завжди **багатим** – **Багатим** він **був** на нелюдські дива* (І. Драч); *У юрмищі хрещатицького дня **Ти боса йшла, ти, сива Катерина** – **Бунт Врубеля з кирилівського дна, Летюча***

йшла, жагуча і поривна (І. Драч). Близькими до конструкцій зазначеного типу вважаємо еліптичні утворення: *Ще сніг кругом...* (В. Сосюра); *Солдат на варті* (В. Сосюра). Стверджувальне значення індикативної модальності можуть передавати також односкладні структури, з-поміж них доцільно вирізнити дієслівні безособові конструкції, іменникові побудові з простим та складеним головним компонентом, прислівникові й числівникові речення зі складеним головним членом. Наприклад: *Янушем заколотило* (М. Вінграновський); *Вже повечоріло...* (Р. Федорів); *...ним починало тіпати* (М. Вінграновський); *Проталину у вікні стало затягувати морозом* (М. Вінграновський); *Смерть... кострище...* *Даждьбогові левади* (Р. Федорів); *Хану стало моторошно й холодно* (Ю. Мушкетик); *Вечорами у нас студено* (Р. Федорів); *Чи турків, чи козаків було четверо* (М. Вінграновський).

Засобом реалізації ствердження виступають також нечленовані структури, функціонування яких пов'язане насамперед з наявністю співрозмовників, що обмінюються репліками в комунікативному процесі. Стверджувальні синтаксичні одиниці нечленованого типу – своєрідний тип мовленнєвої реакції слухача на передану мовцем інформацію. У монологічному мовленні нечленовані конструкції функціонують набагато рідше. Морфологічне вираження аналізованих синтаксичних одиниць представлене переважно службовими словами й лише зрідка – деякими різновидами повнозначних слів. Наприклад: – *Все нормально?* – *запитав Льончик.* – *Так,* – *відповіла я* (В. Слапчук); – *Ти що, троянівський?* – *Умгу* (Г. Тютюнник); – *Ти босий?* – *Еге-е-е,* – *тягну недбало* (В. Слапчук).

Аналізуючи типологію конструкцій з індикативною модальністю, варто вирізнити членовані та нечленовані структури із семантикою заперечення. Предикатна частина синтаксичних одиниць першого типу формально подібна до відповідних предикатних компонентів стверджувальних речень. Основним засобом експліцитного вираження заперечення в українській мові слугують частки *не, ні*. Перебуваючи перед присудком або головним членом односкладного речення, вони формують загальнозаперечні структури. Наприклад: *Ті зорі, ніч ота не вернеться назад* (В. Сосюра); *Все плакало на сонці, Не хтіло помирати* (І. Драч); *...на їх любові хліба не замісиш* (Р. Федорів); *Я тобі не Харитя!* (Г. Тютюнник); *Так, я – вмируща! Але й ти – не вічний!* (Г. Чубач); *...а зараз там нас чекає таємниця київського пергамену, який протривав, попри всі світові події, дев'ятсот двадцять дев'ять років, а от тепер не може бути повернений до рук справжніх господарів...* (П. Загребельний); *Немає в мене слів* (І. Драч); *Тисмениці йому не минути* (Р. Федорів); *Але віднині вам ніколи не буде ні страшно, ні важко, я завжди буду біля вас* (Р. Іванчук); *Не тоскно тобі тут?..* (Р. Федорів); *Таж мамі не легше на долі було...* (Г. Чубач). Частковозаперечні синтаксичні одиниці містять заперечення того, що виражене підметом або другорядним компонентом, наприклад: *Ждан відступив назад і знову сів на пеньок. Мов закам'янів від горя. І здавалося йому, що то не батькове тіло, а його душа*

палала на тому пекельному вогні (В. Малик); *Але вона ні слова не сказала* (Л. Костенко); *Люблю не стару Русь, не лісову, не дику, люблю її в обнови скреслу* (Р. Федорів); *Як він мріяв ще раз побачити батьківщину, думкою ще не раз і не двічі летів до неї через безмежні степи, повноводні ріки, через ліси і байраки!* (В. Малик). До засобів вираження комунікативних намірів людини передати прямі заперечні відповіді на поставлене запитання належать нечленовані заперечні речення. Такі побудови характерні для діалогів, меншою мірою для зовнішнього та внутрішнього мовлення персонажів. Їхнім морфологічним репрезентантом найчастіше виступає слово *ні*, наприклад: *Повернувшись до реальності, Ірця першим ділом цікавиться: – Ви вже помирилися? – Ні!* (В. Слапчук); *„Що їм від мене треба? – збентежено питав він себе, витягаючи вишитий кисетик. – Із самого малолітства за псинка мене мали, ще й тепер спокою не дають. Ні! Досить! Увірвалося!”* (Г. Тютюнник). Корпус дослідницького матеріалу дає змогу вирізнити й інші засоби вираження заперечних нечленованих конструкцій: *– Щось трапилося? – вирішив з’ясувати Анатолій. – Та де там, – ще більше засмутився Телесик* (В. Слапчук); *– А може, ви спочатку повечеряєте? А вмиєтеся опісля? – Що ви! Хіба можна сідати за стіл з немитими руками? – здивувалася Юля* (Г. Тютюнник). Потребою щось заперечити викликане функціонування нечленованих структур типу *Аякже!*, *Еге ж!* „Переборюючи „опір” природної для таких нечленованих структур стверджувальної модальності, інтонування кожного з них об’єктивно стає імпульсивним, набуваючи при цьому звучання, яке наочно показує негативне реагування мовця на зміст попередньої репліки, підкреслює при цьому його збентеження тощо” [4, 244]. Семантику заперечення нечленованих конструкцій зазначеного типу увиразнює зміст попередньої репліки, наприклад: *– Думаєш, допомогло? Аякже! Знову на житнищі жито посіяли. Що там уродить?* (Г. Тютюнник); *– Давай рибу смажену, шукай самогон. Поліцаї прийшли. – Еге ж, оце для них смажила* (Г. Тютюнник). Заперечну семантику мають деякі усталені сполуки слів²: *– Німців не чувати? – Бороди боже, – блідне Уляна* (Г. Тютюнник).

Висновок. Специфіка синтаксичних одиниць індикативної модальності полягає в побудові їх за визначеною структурною схемою, крім того, вони реалізують певні комунікативні завдання й виконують у мовленнєвому акті відповідну ілокутивну функцію. Подані у статті положення про граему індикативної модальності як складника модальності загалом продовжують попередні дослідження автора, пов’язані з міжрівневими комунікативними категоріями [6], створюючи водночас перспективу для подальшого вивчення цієї проблеми.

Література

1. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / Вихованець І. Р. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.

² Ґрунтовне дослідження стверджувальних і заперечних конструкцій нечленованого типу здійснила О. П. Куш [8; 9].

2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / Вихованець І. Р. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во „Пультари”, 2004. – 398, [2] с.
4. Дудик П. С. Із синтаксису простого речення: Навчальний посібник / Дудик П. С. – Вінниця : Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, 1999. – 297 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови : Морфологія / Загнітко А. П. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435, [1] с.
6. Костусяк Н. М. Категорія способу як міжривнева комунікативна категорія / Н. М. Костусяк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. – 2008. – № 10. – С. 47–54.
7. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Курилович Е. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
8. Куц О. П. Про функціонування стверджувальних і заперечних речень / О. П. Куц // Наукові записки ВДПУ : зб. наук. праць. Серія : Філологія. – Вінниця : ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, 2000. – Вип. 2. – С. 138–142.
9. Куц О. П. Категорія ствердження і заперечення в українській мові : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О. П. Куц. – Дніпропетровськ, 2002. — 16 с.
10. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – 2-е вид., переробл. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392, [1] с.